https://doi.org/10.32849/2409-9201.2024.24.62

УДК 347.1

ДОКТРИНА «VENIRE CONTRA FACTUM PROPRIUM» (ЗАБОРОНА СУПЕРЕЧЛИВОЇ ПОВЕДІНКИ) В ПРИВАТНОМУ ПРАВІ: ЗМІСТ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ

Іван КОСТІВ

кандидат юридичних наук,
викладач кафедри

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ)

UDC 347.1

THE DOCTRINE OF «VENIRE CONTRA FACTUM PROPRIUM» (PROHIBITION OF CONTRADICTORY BEHAVIOR) IN PRIVATE LAW: CONTENT AND FEATURES OF APPLICATION

Ivan KOSTIV

Candidate of Law Sciences (Ph.D.),
Lecturer of Department

Vasyl Stefanyk Precarpathian National
University (Ivano-Frankivsk)

https://orcid.org/0009-0001-7464-8999

У статті розглянуто питання про зміст доктрини «venire contra factum proprium» (заборона суперечливої поведінки) в приватному праві, а також особливості її застосування при вирішенні приватноправових спорів.

За своїм змістом доктрина «venire contra factum proprium» (заборона суперечливої поведінки) є критерієм (механізмом) оцінки добросовісності дій особи з точки зору ретроспективи її попередньої поведінки у спірних правовідносинах. Відповідно до неї, недобросовісною (невідповідною принципу добросовісності та чесній діловій практиці) визнається поведінка, що не відповідає попереднім заявам або поведінці сторони, за умови, що інша сторона, яка діє собі на шкоду, розумно покладається на них.

Історично розвиток доктрини заборони суперечливої поведінки («venire contra factum proprium») обумовлений римським правом та правовою наукою пізнього Середньовіччя, надалі вона втілилася у положення про «rule of honesty» в праві країн романо-германської правової системи та estoppel – у країнах англосаксонського права.

Безпосереднє застосування доктрини заборони суперечливої поведінки («venire contra factum proprium») в українській судовій практиці пов’язане із початком діяльності оновленого Верховного Суду

The article discusses the content of the doctrine «venire contra factum proprium» (prohibition of contradictory behavior) in private law, as well as the specifics of its application in resolving private law disputes.

According to its content, the doctrine «venire contra factum proprium» (prohibition of contradictory behavior) is a criterion (mechanism) for assessing the good faith of a person's actions in accordance with his previous behavior in disputed legal relations. Unfair conduct (inconsistent with the principle of good faith and fair business practice) is behavior that does not correspond to the party's previous statements or actions, provided that the other party reasonably complies with them.

Historically, the doctrine of the prohibition of contradictory conduct («venire contra factum proprium») was formed in Roman private law and the jurisprudence of the Middle Ages. Later, this doctrine turned into the rule of honesty in the law of the countries of the Romano-Germanic legal system and estoppel in the countries of Anglo-Saxon law.

The direct application of the doctrine of the prohibition of contradictory behavior («venire contra factum proprium») in Ukrainian judicial practice is connected with the beginning of the activities of the renewed Supreme Court in considering dispu-

при розгляді ним спорів щодо визнання договорів неукладеними чи недійсними. Однак на сьогодні ця доктрина достатньо широко застосовується судами при вирішенні різноманітних приватноправових спорів. Зокрема, суди посилаються на доктрину venire contra factum proprium у тому випадку, якщо сторона в спірних правовідносинах займала взаємовиключні правові позиції та кваліфікують такі дії як недобросовісні та порушення встановлених ст. 13 ЦК України меж здійснення цивільних прав і визначених ст. 3 ЦК України загальних принципів цивільного права.

Ключові слова: доктрина «venire contra factum proprium» (заборона суперечливої поведінки), здійснення цивільних прав, добросовісність, добросовісна поведінка, принципи приватного права, захист цивільних прав

tes about the recognition of contracts as invalid. However, today this doctrine is widely used by courts in resolving various private law disputes. In particular, the courts refer to the doctrine of «venire contra factum proprium» in the event that a party in a disputed legal relationship took mutually exclusive legal positions and qualify such actions as unconscionable and a violation of the established limits of the exercise of civil rights and general principles of civil law.

Keywords: the doctrine of «venire contra factum proprium» (prohibition of contradictory behavior), exercise of civil rights, good faith, good faith behavior, principles of private law, protection of civil rights

Постановка проблеми. 15 грудня 2017 року розпочав свою діяльність оновлений Верховний Суд нашої держави, ознаменувавши цим значні новації у функціонуванні правосуддя в Україні. Так, змінилася сама структура судової системи, відбулася відмова від застосування судової практики у вигляді систематизованих роз'яснень (узагальнень) на користь правових позицій у конкретних справах, суттєво змінився сам порядок застосування матеріалів судової практики при складання судових рішень та ін.

При цьому у фахових публікаціях відзначається тенденція, за якої Верховний Суд все частіше приймає рішення, якими переорієнтовує судову практику з буквального тлумачення правових норм на розгляд справи з позиції відповідності конкретного правозастосування принципу верховенства права і загальним засадам законодавства, і навіть надає останнім перевагу, якщо за конкретних обставин справи правозастосування відповідало закону, але порушило базові принципи; іншими словами, в спорі духу закону з буквою все частіше починає перемагати дух [1].

Таким чином, фактично запроваджено практику, коли Верховний Суд при формуванні своїх правових позицій спирається на науково-теоретичні постулати, зокрема у своїх рішеннях безпосередньо посилається на доктринальні положення. Як відзначив із цього питання В. І. Крат, «доктрина приватного права в практиці Верховного Суду – це про певне правове відчуття приватного права та специфіки цивільних справ, що в разі недосконалості закону або договору забезпечує правильне розуміння і застосування певних положень та інколи дає неочікувані результати при вирішенні спорів тих категорій, щодо яких, здавалося, неможливо використати інші підходи їх вирішення» [2].

З одного боку, вказане спонукало фахівців-практиків по-новому оцінити значення загальних положень приватного права при вирішенні прикладних завдань правового регулювання та оновити свої теоретичні знання, а з іншого – «повернуло до життя» ряд доктринальних положень, відомих ще із часів римського приватного права, якими раніше переважно цікавилися вчені-теоретики («favor contractus» (тлумачення договору на користь його дійсності), «contra proferentem» (умови договору повинні тлумачитися проти того, хто їх написав), «uberrima fides» (найбільш добросовісний) та ін.). Одним із них є доктрина щодо недопустимості (заборони) суперечливої поведінки («venire contra factum proprium»), яка на

сьогодні лежить в основі ряду правових позицій Верховного Суду щодо вирішення достатньо широкого спектру приватноправових спорів. Таким чином, виникає необхідність дослідити її зміст та особливості застосування.

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Незважаючи на практичне застосування загального правила «venire contra factum proprium» (заборона суперечливої поведінки) судами в Україні при розгляді приватноправових спорів, питання про зміст та походження даного явища у правовій літературі висвітлено достатньо обмежено.

Так, на сьогодні із даного приводу слід відзначити ряд публікацій В.І. Крата наукового та практичного спрямування, а також окремі статті інших авторів (А. Іванов, А. Паркулаб, В. Будьонний, М. Ясинська та ін.).

Метою даної статті є розгляд питань про зміст доктрини «venire contra factum proprium» (заборона суперечливої поведінки) в приватному праві, а також особливості її застосування при вирішенні приватноправових спорів.

Виклад основного матеріалу. Вважається, що історично розвиток доктрини заборони суперечливої поведінки («venire contra factum proprium») обумовлений римським правом та правовою наукою пізнього Середньовіччя [3; 4, с. 160-161].

Так, саме «зародження» засад урахування суперечливої поведінки пов'язують із формулюванням Ульпіана (D.1.7.25): після смерті своєї дочки, яка жила як мати сімейства, еманципована ніби законним шляхом, і померла вже після того, як склала заповіт спадкоємцям, її батькові заборонено порушувати судовий спір щодо вчиненого ним, нібито він звільнив її незаконно, оскільки свідків не було (post mortem filiae suae, quae ut mater familias quasi iure emancipata vixerat et testamento scriptis heredibus decessit, adversus factum suum, quasi non iure eam nec praesentibus testibus emancipasset, pater movere controversiam prohibetur) [3].

В подальшому доктрина venire contra factum proprium розвивалася зусиллям глосаторів, що коментували положення Corpus iuris civilis (Кодексу Юстиніана). Зокрема, згадку про цей правовий феномен містить збірник юридичних максим «Brocardia sive generalia iuris» юриста-глосатора Азо, перевидання якого набули поширення у XV ст. [4, с. 160-161].

Надалі помітне зростання значення даної доктрини в юридичній науці відбулось на початку XX століття, що пов'язано із книгою «Venire contra factum proprium: Studien im römischen, englischen und deutschen Civilrecht» німецького юриста Ервіна Різлера [4, с. 161].

У наш час у державах романо-германського права римська максима «non concedit venire contra factum proprium» застосовується як втілення правила «rule of honesty» щодо запобігання незаконним недобросовісним діям [4, с. 161]. В той же час у країнах англосаксонської правової системи розвитком доктрини «venire contra factum proprium» вважають сучасну доктрину «естопель» (estoppel) як прояв загального принципу недопустимості зловживання правом, згідно якої сторона, яка вчиняє дії або робить заяви в спорі, що суперечать тій позиції, яку вона займала раніше, не повинна отримати перевагу від своєї непослідовної поведінки (зокрема promissory estoppel та equitable estoppel в британському праві чи judicial estoppel в американському праві) [5].

Що стосується нашої держави, то безпосереднє застосування доктрини «venire contra factum proprium» у практиці Верховного Суду відбувається починаючи із 2018 року (хоча окремі випадки фактичного застосування даного положення, без посилання на нього, мали місце і раніше), переважно – при вирішенні спорів щодо визнання договору неукладеним чи недійсним (зокрема з підстав недосягнення сторонами згоди щодо всіх істотних умов договору, підписання договору неналежною особою, несвоєчасної реєстрації договору тощо) [1; 4, с. 161]. При цьому суди, застосовуючи цю доктрину, апелюють до принципу добросовісності в цивільному законодавстві (ст. 3 ЦК України), вказуючи, що ніхто не повинен діяти всупереч своїй попередній поведінці, в т.ч. своїм попереднім заявам або діям [6].

Так, суди в своїх рішеннях часто посилаються на постанову об'єднаної палати КЦС ВС від 10. 04. 2019 року у справі № 390/34/17 [6]. При розгляді даного спору суд, застосовуючи доктрину «venire contra factum proprium», прийшов до висновку, що дії позивача, який 24. 12. 2013 року уклав додаткову угоду до договору оренди землі від 19. 11. 2007 року № 61, а

згодом пред'явив позов про визнання цього договору оренди неукладеним, суперечить його попередній поведінці (укладенню додаткової угоди до даного договору та отриманню плати за користування земельною ділянкою), а тому є недобросовісними. Відтак касаційну скаргу було залишено без задоволення через відсутність підстав вважати спірний договір неукладеним [7].

Як зазначається із даного приводу у фахових публікаціях, на сьогодні чинним ЦК України не передбачено доктрину заборони суперечливої поведінки («venire contra factum proprium»), проте її застосування здійснюється на підставі загальних засад приватного права як прояв принципу добросовісності (п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України) [3; 8].

У цивілістичній літературі категорія «добросовісності» як одна із засад цивільного законодавства досліджувалася неодноразово, відповідно – існують різноманітні її визначення.

Однак у контексті досліджуваного питання в силу широкого цитування у судових рішеннях та фахових публікаціях «хрестоматійним» стає визначення, що міститься у вже згадуваній постанові об'єднаної палати КЦС ВС від 10. 04. 2019 року у справі № 390/34/17: добросовісність (пункт 6 статті 3 Цивільного кодексу України) – це певний стандарт поведінки, що характеризується чесністю, відкритістю і повагою інтересів іншої сторони договору або відповідного правовідношення. При цьому здійснюється посилання на ст. I.-1:103 «Принципів, визначень і модельних правил європейського приватного права», згідно якої поведінкою, яка суперечить добросовісності та чесній діловій практиці, є, зокрема, поведінка, що не відповідає попереднім заявам або поведінці сторони, за умови, що інша сторона, яка діє собі на шкоду, розумно покладається на них [6]. При цьому, аналогічно, у ст. 1.8. «Принципів міжнародних комерційних договорів УНІДРУА» (2010) заборонено несумісну поведінку (inconsistent behavior): «сторона не може діяти несумісно з тим розумінням, яке вона викликала в іншої сторони, якщо остання, розсудливо покладаючись на нього, своїми діями завдасть собі шкоди» [9].

Загалом «добросовісність», як споріднені із нею категорії «розумність» та «справедливість», належать до т.з. «оціночних понять», тобто закріплених у нормах права уявлень, що відображають різні емпіричні властивості явищ шляхом закріплення їх правозначущих типів і зумовлюють здійснення на їх основі індивідуального піднормативного регулювання та конкретизації суспільних відносин чи самостійної оцінки конкретної ситуації з боку суб'єкта правозастосування [10, с. 3 - 4]. Такі поняття є неконкретизованими законодавцем і надають суду та іншим уповноваженим чи зацікавленим особам можливість вільної оцінки фактів і врахування індивідуальних особливостей конкретного правовідношення у визначених законом межах [11, с. 72].

Однак відсутність у законодавстві України визначення оціночних категорій, зокрема таких як «діяти добросовісно», та, як наслідок, можливість їх різного тлумачення при застосуванні права, призводить до необхідності встановлення критеріїв, якими може керуватися суд під час оцінки правильності конкретних дій особи [12, с. 205].

В цьому контексті застосування судами доктрини заборони суперечливої поведінки («venire contra factum proprium») є закономірним та об'єктивно обумовленим, оскільки це створює критерій (механізм) оцінки добросовісності дій особи з точки зору ретроспективи її попередньої поведінки у спірних правовідносинах.

Як вказується у фахових публікаціях, найпоширенішою категорією спорів, у яких застосовується доктрина заборони суперечливої поведінки (venire contra factum proprium) є спори про визнання правочинів недійсними або ж неукладеними. Це, в першу чергу, пов'язано із тим, що доволі часто з відповідним позовом звертається одна із сторін договору, яка раніше вчиняла дії, які свідчать про визнання нею спірного договору дійсним [13].

Так, крім уже вказаної постанови об'єднаної палати КЦС ВС від 10. 04. 2019 року у справі № 390/34/17, конкретними прикладами застосування доктрина заборони суперечливої поведінки (venire contra factum proprium) при розгляді спорів щодо дійсності договірних зобов'язань можуть бути також:

- постанова Великої палати ВС від 26. 10. 2022 року у справі № 227/3760/19-ц. У даній

справі суд вказав, що у разі, якщо договір виконувався обома сторонами (орендар користувався майном і сплачував за нього орендну плату, а орендодавець приймав платежі), то кваліфікація договору як неукладеного виключається, такий договір оренди вважається укладеним та може бути оспорюваним) [3];

- постанова КЦС ВС від 05. 08. 2020 року у справі № 367/1606/17. В цій справі було визначено, що дії позивача, який уклав 20 травня 2016 року договори дарування, а у березні 2017 року пред'явив позов щодо визнання цих договорів недійсними, суперечать його попередній поведінці та, з огляду на доктрину venire contra factum proprium, є недобросовісними [14].

Однак на сьогодні застосування доктрина заборони суперечливої поведінки (venire contra factum proprium) здійснюється при розгляді також інших категорій спорів, зокрема щодо:

- виконання грошових зобов'язань (відповідач, який постійно змінює свою позицію щодо отриманих ним грошових коштів, виходячи із доктрини venire contra factum proprium, діє недобросовісно; відтак, враховуючи обставини спору та поведінку відповідача, який займає взаємовиключні правові позиції з метою утримання грошових коштів, вимоги позивача про повернення йому коштів є обґрунтованими та підлягають задоволенню – постанова КГС ВС від 15. 05. 2019 року у справі № 917/803/18 [15]);

- оспорювання правових актів або юридичних фактів (якщо особа, яка має право на оспорювання документу (наприклад, свідоцтва про право на спадщину) чи юридичного факту (зокрема, правочину, договору, рішення органу юридичної особи), висловила безпосередньо або своєю поведінкою дала зрозуміти, що не буде реалізовувати своє право на оспорювання, то така особа пов`язана своїм рішенням і не вправі його змінити згодом; спроба особи згодом здійснити право на оспорювання суперечитиме попередній поведінці такої особи і має призводити до припинення зазначеного права (постанова КЦС ВС від 07. 10. 2020 року у справі № 450/2286/16-ц) [3];

- здійснення суб'єктивних прав (якщо особа, яка має суб'єктивне право (наприклад, право власності), висловила безпосередньо або своєю поведінкою дала зрозуміти, що відмовляється від права власності, то така особа пов'язана своїм рішенням і не вправі його змінити згодом; спроба особи згодом здійснити право суперечитиме попередній поведінці такої особи і має призводити до припинення зазначеного права – постанова КЦС ВС від 14. 12. 2022 року у справі № 126/2200/20; постанова КЦС ВС від 18. 01. 2023 року у справі № 643/20455/14-ц) [3] та ін.

Загалом, як вказується у літературі, на сьогодні суди достатньо часто посилаються на доктрину venire contra factum proprium (заборона суперечливої поведінки) у тому випадку, якщо сторона в спорі займає взаємовиключні правові позиції, кваліфікуючи подібні дії як недобросовісні та такі, що порушують встановлені ст. 13 ЦК України межі здійснення цивільних прав і не відповідають загальним принципам права, встановленим ст. 3 ЦК України [16, с. 84-88].

Таким чином дана доктрина, яка початково застосовувалася при вирішенні договірних спорів, на сьогодні перетворилася на універсальний критерій (механізм) оцінки добросовісності поведінки у сфері приватноправових відносин в цілому.

Висновки. За своїм змістом доктрина заборони суперечливої поведінки («venire contra factum proprium») є критерієм (механізмом) оцінки добросовісності дій особи з точки зору ретроспективи її попередньої поведінки у спірних правовідносинах. Відповідно до неї, недобросовісною (невідповідною принципу добросовісності та/або чесній діловій практиці) визнається поведінка сторони, що не відповідає її попереднім заявам або діям, за умови, що інша сторона, яка діє собі на шкоду, розумно покладається на них.

Зокрема, суди посилаються на доктрину заборона суперечливої поведінки (venire contra factum proprium) у тому випадку, якщо сторона в спірних правовідносинах займала взаємовиключні правові позиції, кваліфікуючи подібні дії як недобросовісні та такі, що порушують встановлені ст. 13 ЦК України межі здійснення цивільних прав і не відповідають загальним принципам цивільного права, встановленим ст. 3 ЦК України. Таким чином, дана доктрина

виконує функції уточнюючого критерію (механізму) щодо застосування принципу «добросовісності» як оціночного поняття щодо врегулювання конкретних приватноправових відносин.

В Україні безпосереднє застосування правил «venire contra factum proprium» у судовій практиці пов'язують із початком діяльності оновленого Верховного Суду при розгляді ним спорів щодо визнання договорів неукладеними чи недійсними. Однак на сьогодні ця доктрина достатньо широко застосовується судами при вирішенні різноманітних приватноправових спорів як універсальний критерій (механізм) оцінки добросовісності поведінки особи.

Посилання:

1. Паркулаб А. Доктрина venire contra factum proprium (заборони суперечливої поведінки) в судовій практиці. Протокол.ua – юридичний інтернет-ресурс. URL: https://protocol.ua/ua/doktrina_venire_contra_factum_proprium_(zaboroni_superechlivoi_povedinki)_v_sudoviy_praktitsi/

2. Крат В. Застосування доктрини приватного права в практиці Верховного Суду є важливим. Верховний Суд – офіційний сайт. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1595277/

3. Крат В. Доктрина і «доктринки» при вирішенні договірних спорів (опубліковано 19.04.2024). Верховний Суд – офіційний сайт. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_Doktr_.pdf.

4. Іванов А.М., Папакиця І.В., Шимбарьов В.О. Доктрина venire contra factum proprium в українській цивілістичній практиці. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 5. С. 160-162.

5. Томаров І. Фантастичні естопелі та де їх шукати в Україні. Василь Кісіль і партнери: юридична фірма – офіційний сайт. URL: https://vkp.ua/ua/publication/fantastichni_estopeli_ta_de_ikh_shukati_v_ukraini

6. Ясінська М. Заборона суперечливої поведінки: коли суди застосовують доктрину venire contra faktum proprium. Юридична практика. 2021. № 19-20. URL: https://pravo.ua/articles/superechlyvi-zaborony/

7. Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 10.04.2019 року в справі № 390/34/17. LIGA 360. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/81263995

8. Крат В., Бабанли Р. Принципи права у практиці Верховного Суду: тернистий шлях від букви до духу. URL: https://www.deadlawyers.org/de-take-napysano/?fbclid=IwAR1Z_lunPNCwa3S9iFZk1LrZ0s3mJbTfibW15P71r6vc9ViECWprj7KjYW0

9. «Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА» (2010). International Institute for the Unification of Private Law (UNIDROIT). URL: https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2010-Ukranian-bl.pdf

10. Веренкіотова О.В. Оціночні поняття у правових актах: теорія та практика реалізації: автореф. дис ... канд. юрид наук: 12.00.01 / Нац. акад. внутр. справ.. Київ, 2013. 20 с.

11. Схаб-Бучинська Т. Я. Роль оціночних понять в обмеженні договірної свободи. Юридичний науковий електронний журнал. 2015. № 6. С. 70-72.

12. Жорнокуй В.Г. Порушення критеріїв добросовісності та розумності як підстава відповідальності членів органів підприємницьких товариств. Доктрина приватного права: традиції та сучасність: матеріали XX наук.-практ. конф. (м. Харків, 4 лютого 2022 р.). Харків: Право, 2022. С. 201-206.

13. Будьонний В. Доктрина заборони суперечливої поведінки (venire contra factum proprium) та її застосування Верховним Судом URL: https://budenniy.org.ua/2021/09/25/doktryna-zaborony-superechlyvoyi-povedinky-venire-contra-factum-proprium-ta-yiyi-zastosuvannya-verhovnym-sudom/

14. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 05.08.2020 у справі № 367/1606/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/90905890

15. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 15.05.2019 у справі № 917/803/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81844300

16. Федосєєва Т.Р. Неприпустимість суперечливої поведінки учасника судового процесу. Захист прав та інтересів в умовах реформування приватного права в Україні: збірник наукових праць учасників круглого столу (Київ, 4 лютого 2022 року). Київ: НаУКМА, 2022. С. 84-88.

Статтю було подано	05.06.2024	The article was submitted
Статтю було прийнято	05.07.2024	The article was accepted